

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründən

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖNƏMİNDƏ ELM,
MƏDƏNİYYƏT VƏ TƏHSİL QURUCULUĞU**

Cəbrayıl Qəhrəmanov
Pedaqoji elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Azərbaycan Demokratik Respublikası, Azərbaycan, M.Ə.Rəsulzadə, təsis, təhsil, kadrlar, Qafqaz, hökumət

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcud olduğu 23 ay müddətində təhsilimizin, mədəniyyətimizin, dövlətçiliyimizin inkişaf etdirilməsi, habelə dilimizin dövlət dili kimi tətbiq edilməsi, mənəvi dəyərlərimizin qorunması sahəsində çox böyük işlər görmüşdür. M.Ə.Rəsulzadə haqlı olaraq yazırdı ki, «Milli Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaşadığı istiqlal dövrü Azərbaycan tarixinin ən parlaq bir dövrüdür».

Tariximizin ən şərəfli dövrlərindən biri olan 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yüz illər boyu xalqımızın arzusunda olduğu bir çox məsələlərin həll edilməsində çox böyük nailiyyətlər qazandı. Belə bir şərəfli, həm də çətin dövrdə ADR-ın xalq təhsilini, elm və mədəniyyəti inkişaf etdirmək sahəsindəki məqsədyönlü və ardıcıl fəaliyyəti xüsusi qeyd edilməlidir. Məlumdur ki, həmin dövrə qədər çarizmin ruslaşdırma və müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində Azərbaycanda milli məktəblər və digər mədəni təsisatlar hər vasitə ilə sıxışdırılır və qadağan edilirdi. Əvəzində isə rus məktəblərinin və orada təhsil alan qeyri millətlərin sayı gündən-günə artırdı. Müstəmləkəçilik siyasəti hüquq, məhkəmə, təhsil, mədəniyyət və idarəçilik sahəsində bütün yerli xüsusiyyətlərin tam ləğvinə, sırf mərkəzləşdirilmiş idarəçilik sisteminə yönəldilmişdi. Mütəliqəyyət Qafqazın müsəlman xalqlarının sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsini, onların etnik tərkibinin və mədəni inkişaf səviyyəsinin xüsusiyyətlərini nəzərə almırdı.

Azərbaycan Demokratik Respublikası nümayəndəliyinin 1919-cu ildə Paris Sülh Konfransına təqdim etdiyi sənəddə deyilirdi ki, Rusiyanın Qafqazdakı yüzillik hakimiyyəti dövründə azərbaycanlılar regionun başqa xalqlarına nisbətən daha çox təqiblərə məruz qalmışlar. Gürcülərin və ermənilərin milli məktəbləri, kilsələri, anadilli mətbuatları, müxtəlif xeyriyyə cəmiyyətləri və s. olduğu halda, bütün bunlar hamısı Azərbaycan xalqı üçün yasaq edilmişdir.

Bütün bu tarixi ədalətsizliklərə son qoymaq, xalqımız milli mənlük şüurunun, heysiyyətinin dirçəldilməsi üçün savadsızlığı ləğv etmək, elm və maarifi inkişaf etdirmək üçün Azərbaycan Demokratik Respublikası fəaliyyətinin ilk günlərindən milli, demokratik və dünyəvi bir təhsil proqramının hazırlanması və həyata keçirilməsinə böyük diqqət yetirirdi. O vaxta qədər mütləqiyyət əhalinin avamlıq və cəhəlet içərisində saxlamaq üçün əsasən teokratik təhsil sistemi tətbiq edirdi. Yeni hökumət bir sıra islahatlar keçirib gənclərə dünyəvi təhsil verməklə, onları demokratik, elmi dünya görüşə malik insanlar, milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı olan vətənpərvər gənclər kimi yetişdirməyi ümdə vəzifə sayırdı. Azərbaycan maarifçilərinin və milli demokratların uzun illərdən bəri irəli sürdükləri vəzifələri reallaşdırmaq Cümhuriyyətin əsas məqsədi oldu. O zaman Cümhuriyyətə rəhbərlik edən M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli, Ə.Topçubaşov, C.Hacınski, F.Xoyski, G.Qənizadə, A.Şəfikurdski, X.Xasməmmədov, M.Cəfərov, Ə.Şıxlinski, Mehmandarov, X.Məlikaslanov, Y.V.Çəmənzəminli, X.Sultanov, N.Şahsuvarov və başqa Vətən fədailəri, görkəmli ziyalılar Rusiya və Avropada Universitet təhsili almış maarifçi insanlar idi. Xalq təhsilini elm və mədəniyyəti inkişaf etdirmək üçün ADR özünün mütləq proqramına, İstiqlal bəyennaməsinə, habelə qəbul edilən bir çox sərəncam və fərmanlara istinad edirdi. Hökumətin Azərbaycan xalqına 17 iyul 1918-ci il tarixli müraciətində deyilirdi: «Hökumətin ən yaxın vəzifəsindən biri bütün dövlət müəssisələrini, məhkəmə və məktəbləri milliləşdirməkdən ibarətdir».

Cümhuriyyətin təhsillə bağlı ilk tədbirlərindən biri maarif və mədəniyyət sahəsində rəhbər vəzifələrə milli kadrları irəli çəkmək olmuşdu. Hökumət 1918-ci il avqustun 4-dən 21-ə qədər Gəncə, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl, Zəngəzur qəzalarında maarif müdiri işləyən milliyətçə erməni və rusları vəzifələrindən azad elədi və onların yerinə azərbaycanlı kadrlar təyin etdi. Uzun illər həmin vəzifələrdə işləyən erməni və ruslar azərbaycanlıların savadlanmasına ögey münasibət bəsləyir, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin aşınması siyasətini yeridirdilər.

Maarif Nazirliyinin təsis olunması və onun işinə xüsusi qayğı göstərilməsi təhsil və elmin inkişafına böyük diqqət yetirildiyini sübut edir. Maarif Nazirliyinə Cümhuriyyətin təşkilində fəal rol oynayan Nəsim bəy Yusifbəyli başçılıq edirdi. Qeyd etmək lazımdı ki, Maarif Nazirliyinə bir müddət əslən Laçın rayonundan olan həmyerlimiz Nurməmməd Şahsuvarov rəhbərlik etmişdir.

Maarifçilər və istiqlal hərəkatının görkəmli nümayəndələri. Azərbaycan dilinə böyük əhəmiyyət verirdilər. Tədris müəssisələrində, ilk növbədə ibtidai məktəblərdə dərslər ana dilində aparılmağa başlandı. Azərbaycan xalqının kütləvi savadlanması işində doğma dilimizin tətbiqi çox mühüm rol oynadı. 1919-cu ilin yayında Azərbaycan bütün şəhərlərində və bir sıra qəza mərkəzlərində yaşlılar üçün Azərbaycan dilində axşam kursları təşkil edildi ki, bu da yaşlı əhəlinin savadsızlığını ləğv etmək üçün böyük imkanlar yaratdı. Ümumi təhsilin həyata keçirilməsini əsas tutaraq bir tərəfdən yeni məktəblər açılır, digər tərəfdən yenidən qurulmuş kişi və qız universitetləri vəsaiti ilə müəllimlər hazırlanırdı. İbtidai məktəbləri müəllim kadrları ilə təmin etmək üçün Bakı, Qazax, Gəncə, Şuşa, Salyan, Zaqatalada da pedaqoji kurslar açılmışdı.

Azərbaycan dilində dərslərin və tədris vəsaitlərinin kəskin sürətdə çatışmamasını nəzərə alıb, onların nəşri ilə əlaqədar Xalq Maarif Nazirliyinin qərarı ilə xüsusi komissiya yaradıldı. Bu komissiya az bir müddətdə Azərbaycanın görkəmli ziyalıları, maarifçi qüvvələrini bu işə cəlb edərək xeyli dərslər və dərslər vəsaitləri, proqramlar hazırlayıb nəşr etdirdi. Bu illərdə H.Cavid, M.Mahmudbəyov, A.Şaiq Ə.Haqqverdiyev, Y.V.Çəmənzəminli, S.Acalov, C.Cəbrayılbəyli, F.Ağayev, A.İsrafilbəyov, F.Köçərli və başqalarının bu sahədəki fəaliyyətini öz xalqına fədakarlıqla xidmət etməyin parlaq nümunəsi hesab etmək olar.

Cümhuriyyət rus tarixi əvəzinə Azərbaycan tarixi və Türk tarixinin, Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatının məktəblərimizdə dərinlən öyrədilməsini bir vəzifə kimi qarşıya qoydu. Maarif, təhsil, səhiyyə və digər sahələrdə qadınlara kişilərlə bərabər hüquqlar verildi. Yeni quruluş Azərbaycan qadınına əsrlər boyu əlindən alınmış olan sosial və siyasi hüquqlar qazandırmaq sahəsində uğurlu addımlar atdı. Cümhuriyyət şəhərlərlə yanaşı, ucqar kəndlərdə də məktəblərin açılması, məktəb binaların tikilməsi ilə əlaqədar xeyli işlər görməyə nail oldu. Birinci Dünya müharibəsinin acı nəticələrinə və maliyyə vəsaitinin azlığına baxmayaraq, 1919-cu il üçün dövlət büdcəsində təhsil üçün 45 milyon manat, dövlət mühafizə orqanlarına isə 20 milyon manat vəsait ayrılması Cümhuriyyətin təhsilə böyük qayğı göstərdiyini bir daha təsdiq edir.

1919-cu ilin martında ADR ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçməklə əlaqədar xüsusi parlament komissiyası yaratdı. Parlamentin qərarında deyilirdi ki, əlifba islahatı savadsızlığın ləğvi, hamılıqla savadlanma işinə xidmət etməlidir. Məlumdur ki, əsrlər boyu Azərbaycanda ərəb əlifbasını tətbiqi nəticəsində Azərbaycan dili öz xüsusiyyətləri ilə yazılan və söylənilən bir dil olmaqdan çıxmış ərəb və fars dili qanunlarını təsiri altına düşmüşdü. Cümhuriyyətin belə bir kəserli qərarı böyük dönüşə səbəb olmuş, xalqımızın savadlanmasında əhəmiyyətli rol oynamışdı.

Azərbaycanda təhsilin inkişaf etdirilməsində Cümhuriyyətin məqsədyönlü işlərindən biri də Zaqafqaziya müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan Şöbəsinin Qazax şəhərinə köçürülməsi və onun işinin yenidən qurulması oldu. Qazax Seminariyasına

görkəmli maarif xadimi Firudin bəy Köçərli rəhbər təyin edildi. F.Köçərli Seminariya-da Azərbaycan dili və ədəbiyyatını tədris etməklə yanaşı xalqımızın zəngin mədəni irsini adət və ənənələrini toplamaq və təbliğ etmək sahəsində geniş iş aparırdı. Onun yazdığı «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» milli mədəniyyətimizə böyük töhfə oldu.

Parlamentin 1919-cu il sentyabrında yüz nəfər Azərbaycanlı gəncin Avropa və Rusiyanın ali məktəblərində təhsil almağa göndərilməsi haqqında qərarı Azərbaycanda milli kadrlara olan tələbatı ödəmək baxımından çox əhəmiyyətli idi. Maliyyə çətinliklərinə baxmayaraq, milli hökumət xaricdə təhsil alacaq hər bir tələbəyə dövlət hesabına hər ay 400 frank təqaüd verirdi. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, həmin illərdə məşhur xeyriyyəçi H.Z.Tağıyev həmin tələbələrə xeyli maddi yardım göstərmişdir.

Rusiyanın qatı müstəmləkəçilik siyasəti üzündən 1919-cu ilə qədər Azərbaycanda heç bir ali məktəb yox idi. Cümhuriyyət qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də Azərbaycanda ali məktəblər açmaq və yüksək ixtisaslı milli kadrlar hazırlamaq idi. 1919-cu il sentyabrın 1-də Azərbaycan parlamenti Bakı universitetin açılması haqqında qanun qəbul etdi. Bakı universitetinin yaradılması bilavasitə M.Ə.Rəsulzadənin adı ilə bağlıdır. O, bu məsələ ilə bağlı dəfələrlə parlamentdə çıxış etmiş, onun açılmasının vacibliyini qeyd etmişdir. Universitetin ilk rektoru prof. V.Razumovski sonralar yazmışdı. «M.Ə.Rəsulzadənin sayəsində, onun güclü maarifçilik köməyi ilə qısa vaxtda universiteti açmaq mümkün oldu». Azərbaycanda ilk ali təhsil ocağı olan Bakı universitetinin açılması xalqımızın tarixi keçmişinin, elmi-mədəni irsini öyrənilməsində və milli ruhunun inkişafında böyük rolu olmuşdu.

Məlumdur ki, çar hökuməti Azərbaycanlıları əsgəri xidmətə çağırır, onun əvəzinə vergi tələb edirdi. Qonşu erməni və gürcülərin rus ordusunda hərbi hissələri olduğu halda azərbaycanlardan ibarət belə dəstələr yox idi. Elə bu səbəbdən də Cümhuriyyət yarandığı ilk vaxtlarda hərbi cəhətdən, müdafiə qabiliyyəti cəhətdən çox zəif idi. Odur ki, silahlı qüvvələr yaratmaq, hərbi məktəblər açmaq üçün təcili tədbirlər görmək lazım idi. Bu vacib işdə S.Mehmandarov, Ə.Şıxlinski, S.Usubov, S.Vəkilov, H.Səlimov, X.Sultanov, S. Sulkeviç və başqa hərbiçilər çox böyük işlər gördülər. Bakıda və Gəncədə türk zabitlərinin köməyi ilə açılmış «Yunkerlər məktəbi», «Proporşiklər məktəbi», «Serjant hazırlayan məktəb», «İstəhkam bölüyü» məktəbləri hərbiçilərin hazırlanmasında böyük rol oynadı. Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 23 aylıq fəaliyyəti dövründə Azərbaycanda elm və mədəniyyətin, təhsilin inkişafında çox böyük işlər görmüşdü.